

УДК 371.671:94

Ігор Смагін,
доктор педагогічних наук, доцент
проректор з наукової роботи
Житомирського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти

ПІДХОДИ ДО ОЦІНЮВАННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ПІДРУЧНИКІВ З ІСТОРІЇ ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

У статті пропонується підхід до оцінювання функціональної ефективності шкільних підручників з історії з позицій вимог освітніх систем навчальних предметів. Запропоновано два критерії: відповідність змісту і виховної спрямованості підручника вимогам освітньої системи навчального предмета; відповідність науковості змісту підручника історії вимогам освітньої системи навчального предмета. Зроблено висновок про доцільність використання запропонованого підходу авторами навчальної літератури та експертами під час апробації навчальної літератури в педагогічній практиці.

Ключові слова: підручник, функціональна ефективність підручника.

В статье предлагается подход к оценке функциональной эффективности школьных учебников по истории с позиций требований образовательных систем учебных предметов. Предложено два критерия: соответствие содержания и воспитательной направленности учебника требованиям образовательной системы учебного предмета, соответствие научности содержания учебника истории требованиям образовательной системы учебного предмета. Сделан вывод о целесообразности использования предложенного подхода авторами учебной литературы и экспертами во время апробации учебной литературы в педагогической практике.

Ключевые слова: учебник, функциональная эффективность учебника.

The paper proposes an approach to evaluation of the functional efficiency of school textbooks in history from the standpoint of the educational systems requirements of school subjects. Two criteria are proposed: appropriateness of content and pedagogical orientation handbook requirements of the educational system of school discipline; conformity the scientific content of a history textbook requirements of the educational system of the subject. The conclusion about the feasibility of using the proposed approach by the authors of textbooks and experts during the validation study of literature in teaching practice.

Key words: textbook, textbook functional efficiency.

Актуальність оцінювання функціональної ефективності навчальної літератури для учнів загальноосвітніх шкіл з історії обґрунтовується тим, що для основної і старшої школи необхідно створювати підручники і посібники на сучасних методичних засадах, які враховують насамперед вимоги компетентісно спрямованого навчання; діяльнісного та особистісно-орієнтованого підходу у навчанні, допрофільної і профільної підготовки учнів тощо. А існуюча система критеріїв і показників оцінювання, що пропонується експертам під час апробації як рукописів підручників, так і готових навчальних книг [1–3], на нашу думку, неповно визначає ці засади і потребує певного удосконалення.

Оцінювання функціональної ефективності підручників для учнів загальноосвітніх навчальних закладів повинно здійснюватися відповідно до положень і норм Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», з урахуванням вимог Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, навчальних програм, Державних санітарних норм і правил «Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей», затверджених наказом МОЗ України від 18 січня 2007 р. № 13, вимог Стандарту Державного комітету телебачення і радіомовлення України «Поліграфія. Підручники і навчальні посібники для середніх загальноосвітніх навчальних закладів. Загальні технічні вимоги» (СОУ 22.2–02477019-07:2007).

Проблеми творення і функціонування шкільної навчальної книги з історії стали предметом дослідження багатьох науковців і методистів (Є. Агібалова, К. Баханов, Л. Бущик, В. Власов, Н. Гупан, Г. Донської, Ф. Коровкін, Л. Кулікова, М. Лисенко, Ю. Малієнко, О. Пометун, В. Сотниченко, В. Степанков, О. Удод, Г. Фрейман, Т. Чубукова та ін.).

Але проблематика оцінювання функціональної ефективності навчальної літератури для учнів, зокрема з історії, є досі актуальною. Тому спроба визначити необхідні критерії і стала метою нашої статті.

Серед розроблених нами критеріїв оцінювання функціональної ефективності навчальної літератури в межах цієї статті ми розглянемо два:

- відповідність змісту і виховної спрямованості підручника вимогам освітньої системи навчального предмета;
- відповідність науковості змісту підручника історії вимогам освітньої системи навчального предмета.

Критерій «Відповідність змісту і виховної спрямованості підручника вимогам освітньої системи навчального предмета» рекомендується оцінювати за 7-ма показниками.

1. Побудова навчального матеріалу підручника на принципі полікультурності, взаємоповаги між націями і народами.

Ст. 3 Закону України «Про загальну середню освіту» встановлює, що загальна середня освіта спрямована на забезпечення всебічного розвитку особистості шляхом навчання та виховання, які ґрунтуються на

загальнолюдських цінностях та принципах науковості, *полікультурності*, світського характеру освіти, системності, інтегративності, єдності навчання і виховання, на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави.

За висновками Т. Клінченко, полікультурність – це такий принцип функціонування та співіснування у певному соціумі різноманітних етнокультурних спільнот, з притаманним їм усвідомленням власної ідентичності, що забезпечує їх рівноправність, толерантність та органічність у зв'язку з ширшою кроскультурною спільнотою, взаємозбагачення культур, а також наявність та визнання спільної загальнодержавної системи норм та цінностей, які становлять основу громадянської свідомості кожного члена соціуму.

За висновками М. Красовицького, усвідомлення різноманітності, багатокультурності світу та його цілісності, взаємозв'язку, взаємозалежності, взаємодії культур є базовою ідеєю концепції полікультурного виховання.

На думку М. Гібсон, полікультурне виховання – це процес, у якому особистість розвивається у ході сприйняття, оцінювання й роботи в системі культурних цінностей, відмінних від її власних, тобто педагогові слід враховувати, що цінності різноманітних культур прямо чи опосередковано впливають на весь навчально-виховний процес і через нього на особистість.

Полікультурність пов'язана не лише з етнічними аспектами, а й з релігійними. Як зазначає П. Кендзьор, толерантність та взаємоповага між представниками різних культур, котрі присутні в сучасному українському суспільстві, є наріжним каменем успішної співпраці у різних соціальних групах: сім'ї, родині, місцевій громаді, трудових колективах, громадських організаціях тощо. Сучасні світові міграційні процеси, явища тісної міжнародної співпраці в науці, економіці, політиці, мистецтві, релігії та інших сферах формулюють для історичної освіти особливе суспільне замовлення – підготовку громадян, здатних поважати право кожного на вибір та збереження своєї ідентичності, толерантно сприймати соціальні відмінності, відчувати причетність до спільних історичних, духовних та культурних цінностей.

Отже, матеріали аналізованого підручника повинні характеризуватися спрямованістю на:

- формування в тих, хто навчається, уявлення про різноманітність культур і їхній взаємозв'язок;
- усвідомлення важливості культурного розмаїття для самореалізації особистості;
- виховання позитивного ставлення до культурних відмінностей;
- розвиток вмінь і навичок взаємодії носії різних культур на основі

толерантності і взаєморозуміння;

- формування негативного ставлення до будь-яких форм насильства; активне попередження проявів деструктивного націоналізму, шовінізму, фашизму.

2. Наявність широкого спектру доступних для публікації в підручнику історичних джерел.

Поява цього показника викликана вимогами Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (галузь «Суспільствознавство»). Призначення надрукованих у підручнику історичних джерел в шкільній освіті – допомагати створювати яскраві, виразні образи подій, особистостей, епох, а також засвоювати навички історичного аналізу.

Як зазначають методисти, на уроці краще всього запам'ятовується той фактичний матеріал, котрим учні оперують (аналізують, порівнюють, узагальнюють) з метою самостійного пояснення якоїсь події, явища. Зроблені в результаті цього висновки виступають як переконання школярів і міцно засвоюються. Цьому сприяє використання в підручниках історичних джерел. Н. Яковенко вважає, що ілюстраціями тих подій, про які йдеться в підручнику, мають бути не малюнки сучасного художника, який у силу свого таланту ілюструє всі історичні епохи, а малюнки тих часів, створені тогочасними митцями.

Історичними джерелами вважається все, що було створено людьми і дійшло до нас у вигляді предметів матеріальної культури, пам'яток писемності, світогляду, моралі, звичаїв, мови.

За способом передачі подій минулого для засвоєння школярами на уроках історії, історичні джерела можна поділити на такі види:

- речові (знаряддя виробництва, предмети побуту, монети, споруди, тощо) – *в підручнику можуть відтворюватися на малюнках, фотографіях, репродукціях картин тощо;*
- витвори мистецтва (картини, плакати, карикатури, малюнки, скульптури тощо) – *в підручнику можуть відтворюватися на малюнках, фотографіях, репродукціях картин тощо;*
- етнографічні (дані про характерні особливості культури, побуту, звичаїв) – *в підручнику можуть відтворюватися на малюнках, фотографіях, репродукціях картин, у різних текстах тощо;*
- лінгвістичні (мова, діалекти) – *в підручнику можуть відтворюватися у текстовій формі;*
- усні (пісні, думи, легенди, перекази, прислів'я, приказки тощо) – *в підручнику можуть відтворюватися у текстовій формі;*
- актові матеріали (офіційні документи різних установ) та оповідні пам'ятки (літописно-мемуарні, історичні, літературні твори) – *в підручнику можуть відтворюватися у текстовій формі, на малюнках, фотографіях тощо;*
- спогади і свідчення очевидців подій – *в підручнику можуть*

відтворюватися у текстовій формі;

– фотодокументи;
– аудіо та відео записи – *в підручнику можуть знаходитися посилання на відповідний мережевий цифровий медіа ресурс або на медіафайли на оптичному диску, що додається до книги.*

3. Виваженість у розгляді контроверсійних та дражливих тем.

Державний стандарт базової і повної середньої освіти (галузь «Суспільствознавство») визначає одним із завдань історичної освіти надання учням пояснень минулого, не уникаючи виваженого розгляду контроверсійних та дражливих тем (*controversial* [ˌkɒntɹəˈvɜːʃ(ə)l] *прикм.* 1) сумнівний, поставлений під сумнів; викликаючий суперечку; дискусійний; 2) люблячий полеміку, що має схильність до полеміки, полемічний). Наприклад, ХХ ст. у вітчизняних істориків вважається найбільш контроверсійним.

Виваженість характеризується відсутністю авторських акцентів та упереджень щодо трактування певної неоднозначної історичної події чи характеристики відповідного діяча.

4. Зосередження уваги на проблемах духовності, повсякденного життя, психології суспільства, взаємовпливів культур різних народів.

Пояснювальна записка до програми передбачає особливу увагу при вивченні історії питанням духовності, повсякденного життя, психології суспільства, взаємовпливів культур різних народів. Це дозволяє разом з формуванням конкретних знань та загальноісторичних уявлень учнів створювати умови для розвитку їх моральних та естетичних цінностей. Як зазначають провідні вітчизняні історики, ми маємо навчитися дивитися на наше різноманіття традицій, культур, історичних досвідів не як на слабкість, а як на силу.

Історія повсякденності – це складова змісту шкільної історичної освіти, що відображає життєвий світ людини з усіма його духовними (світогляд, ідеали, стереотипи, релігійність) та матеріальними (життєве середовище, побутові речі) вимірами, що має властивість трансформуватися під впливом історико-культурних, політико-подієвих, економічних, етнічних, конфесійних, гендерних чинників.

5. Пояснення, яким чином минуле вплинуло на ідентичності, сучасну культуру, цінності та ставлення людей.

Як зазначає Н. Яковенко, завданням підручника історії є виховання людини, лояльної до свого соціуму, здатної жити в ньому, уникаючи ксенофобських та асоціальних уявлень як щодо співгромадян, так і сусідів.

Говорячи про уроки історії, дуже важко не згадати загальновідомі істини про необхідність її пам'ятати і розуміти, робити правильні висновки з минулого та не повторювати колишні помилки. У минулому кожного народу неодноразово траплялося і те, що стримувало чи навіть руйнувало його поступ, і те, що великими кроками несло його вперед. Зрозуміло, що

історія – це невичерпне джерело людської мудрості, мужності, стійкості, але й водночас людської жорстокості, безглуздя. Завдання вчителя полягає в тому, щоб разом із учнями уважно вивчити уроки минулого. Щоб не допускати повторення антигуманних подій минулого і примножувати мудрість предків.

6. Спрямованість навчального матеріалу підручника (завдання, ситуації, коментарі) на формування у дітей таких фундаментальних загальнолюдських цінностей, як толерантність, справедливість, гуманізм.

Така спрямованість виявляється в авторському тексті, завданнях, навчальних ситуаціях, коментарях.

Нагадаємо, що толерантність – здатність індивіда сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних, а також особливості поведінки та способу життя інших. Терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, вірувань. Толерантність має свій діапазон, виходячи за який, індивід втрачає можливість для нормального існування. Ця складова показника є елементом проведення інтерактивних вправ.

Справедливість – моральна якість та чеснота, вразливість як на суспільне добро, так і на суспільне зло. Справедливість загалом є елементарною властивістю людини як моральної істоти у її ставленні до інших людей. Правова справедливість є категорично-безумовним моральним обов'язком влади – вищим від будь-яких її прогресистських намірів та устремлінь. Ця складова показника може виявлятися як акцент в авторському тексті та в навчальних завданнях.

Гуманізм – визнання людини найвищою цінністю в світі, повага до гідності та розуму людини; право на щастя в житті і вільний вияв природних почуттів і здібностей. Гуманізм – це ставлення до людини, пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності; людяність. Гуманістичний світогляд протиставляється світоглядам, для яких людина не стоїть на вершині піраміди цінностей: релігійному, де найголовнішою цінністю проголошується бог; класовому, для якого найважливіші інтереси певного класу; імперському, для якого найпершою цінністю є інтереси імперії, тощо. Ця складова показника може виявлятися як акцент в авторському тексті та в навчальних завданнях.

7. Відсутність гендерних стереотипів.

Гендерні стереотипи – набір загальноприйнятих норм і суджень, які стосуються існуючого становища чоловіків і жінок, норм їхньої поведінки, мотивів і потреб. Гендерні стереотипи закріплюють наявні гендерні розбіжності і стають перепорою до змін стану справ у сфері гендерних відносин.

Другий критерій «Відповідність науковості змісту підручника історії вимогам освітньої системи навчального предмета» рекомендується

оцінювати також за 7-ма показниками.

1. Світський характер навчального матеріалу.

Поява цього показника викликана конституційними вимогами та вимогами чинного освітянського законодавства до змісту і характеру шкільної освіти.

Показник можна оцінити кількісно за принципом: *відповідність змісту вимогам – 3 бали, відсутність – 0 балів. Якщо у підручнику є приклади порушення принципу світського характеру навчального матеріалу, то слід зазначити в оцінному листі їх кількість.*

2. Висвітлення сучасних контроверсійних наукових підходів до аналізу конкретних історичних проблем?

На думку провідних вітчизняних істориків, контроверсійні наукові підходи до аналізу конкретних історичних проблем – цілком нормальна річ, бо наука керується власними законами розвитку та властивими кожній епосі пізнавальними практиками. Кожне нове покоління оцінює минуле з позиції власного життєвого досвіду.

Зазначений підхід передбачає ознайомлення учнів із різними точками погляду на ті чи інші історичні події, на історичні персоналії тощо.

3. Висвітлення в підручнику наукового доробку видатних учених-істориків.

Цей показник може виявлятися в окремих прикладах наукової діяльності відомих вітчизняних і зарубіжних учених-істориків, у характеристиці суспільної вагомості результатів їх праці для розвитку історичної науки. Передбачається, що в змісті підручника наука має відображатися не лише як система знань, але і як діяльність. У зв'язку з цим бажано з'ясувати, чи використано авторами можливості для доречного розкриття в підручнику логіки наукового пошуку, ознайомлення учнів з методами наукового пізнання, еволюцією понять та ідей, боротьбою вчених за утвердження наукової істини.

4. Побудова змісту навчального історичного матеріалу на поєднанні трьох підходів: культурологічного, цивілізаційного, соціоантропоцентричного.

Культурологічний підхід як конкретно-наукова методологія пізнання і перетворення педагогічної реальності зумовлений об'єктивним зв'язком людини з культурою, як системою цінностей. Людина містить у собі частину культури. Вона не тільки розвивається на основі засвоєної нею культури, а й поповнює її новими елементами культури. У зв'язку з цим засвоєння культури є розвитком самої людини і становленням її як творчої особистості.

З позицій культурологічного підходу головною метою навчання історії є створення сприятливих умов для досягнення тими, хто навчається, самототожності через зміст навчального предмета та формування

особистості в соціокультурному значенні.

Цивілізаційний підхід на відміну від формаційного не представляє собою єдиної концепції. Зокрема, сучасне суспільствознавство не має навіть єдиного визначення поняття «цивілізація». Однак, незважаючи на те, що цивілізаційний підхід представлений різними науковими школами та напрямками, які використовують різні критерії у визначенні сутності цивілізації, цей підхід в узагальненому вигляді може бути позначений як концепція, що інтегрує в понятті цивілізація всі соціальні і несоціальні компоненти історичного процесу, такі як, наприклад: природно-географічне середовище проживання; біологічна природа людини і психофізіологічні характеристики етносів; господарсько-виробнича діяльність; соціальна структура суспільства (касти, плани, стану, класи); інститути влади і управління; сфера духовного виробництва, релігійні цінності, світогляд (менталітет); взаємодія локальних спільнот та ін.

У загальному вигляді цивілізаційний підхід виступає як пояснювальний принцип, логічна спрямованість якого протилежна тій, що ми бачимо в формаційному підході. Якщо в структурі формацій, відповідно до принципу економічного детермінізму, явища духовного порядку виводяться з економічного базису, то в структурі цивілізації, навпаки, економічні характеристики суспільства можуть виводитися з його духовної сфери. Більше того, однією з базових основ цивілізації, яка зумовлює всі інші її характеристики, як правило, вважається саме тип духовних цінностей і відповідний йому тип особистості (менталітет), які, у свою чергу, зумовлюються особливостями того чи іншого природно-географічного середовища.

Антропоцентризм (грец. *ανθρωπος* – людина і лат. *centrum* – центр) – різновидність телеології, філософське вчення, за яким людина є центром Всесвіту і метою всіх подій, які в ньому відбуваються, що вона створена Богом «за своїм образом і подобою». Антропоцентризм – це принцип, відповідно до якого людина є завершенням еволюції світобудови.

Сьогоднішній шкільний підручник з історії повинен бути антропоцентричним. Герої свою виховну функцію, безперечно, здійснюють, але підручник не мусить вдаватися виключно до пропагандистської риторики, а звертати основну увагу на пересічного «живого українця». Предметом такого викладу повинно стати буденне життя та стратегії виживання у різні епохи, незалежно від того, під яким прапором це виживання відбувалося: червоно-чорним, червоним чи синьо-жовтим.

5. Розкриття в матеріалах підручника змісту основних понять і термінів історичної науки, передбачених навчальною програмою.

Одним із визначених у навчальній програмі завдань, реалізація яких забезпечить досягнення мети курсу, є сприяння усвідомленню школярами найбільш важливих понять і термінів історичної науки. Повнота розкриття

змісту цих понять і термінів оцінюється в цілому, беручи до уваги весь їх комплекс, представлений у підручнику.

6. Коректність уведення в навчальні тексти наукових історичних понять.

Поняття «коректність» означає правильність, відповідність вимогам, доцільність. Науково коректне поняття – це поняття, логічний зміст і обсяг якого відповідають визначеню у відповідній науці вимогам.

Коректність уведення в навчальні тексти наукового історичного поняття характеризується відповідністю його змісту і логічного обсягу прийнятому науковому тлумаченню та правильністю і доцільністю його використання в конкретному навчальному тексті з урахуванням внутріпредметних і міжпредметних зв'язків та віку учнів.

7. Наявність у текстах підручника чіткої аргументації та логічності побудови умовиводів і висновків.

Аналізу підлягає чіткість і зрозумілість аргументів на підтвердження чи на спростування певного положення, для оцінки конкретної історичної події, персоналії, для підтвердження певної позиції автора. Умовиводи повинні відповідати законам логіки, ґрунтуватися на необхідних для конкретного умовиводу зрозумілих судженнях і поняттях. Береться до уваги і логічна послідовність викладу навчального матеріалу, забезпечення педагогічно доцільної наступності такого викладу, реалізація внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків. Наявність зазначених індикаторів оцінюється в цілому, беручи до уваги весь їх комплекс, представлений у підручнику.

Практична апробація на базі лабораторії історії і правознавства Житомирського ОШПО, розкритих у статті критеріїв під час оцінювання підручників з історії, виявила їх дієвість та ефективність

Отже, запропоновані критерії і показники дають можливість сучасним авторам навчальних книг, методистам, учителям-практикам у дієвий спосіб оцінювати функціональну ефективність рукопису навчальної книги або підручника, який апробується, за критеріями:

- відповідність змісту і виховної спрямованості підручника державним вимогам освітньої системи навчального предмета;
- відповідність науковості змісту підручника історії вимогам освітньої системи навчального предмета.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бейлінсон В. Г. Арсенал образования: характеристика, подготовка, конструирование учебных изданий / В. Г. Бейлінсон, Д. Д. Зуев, В. И. Рывчин – М. : Книга, 1986. – 287 с.
2. Беспалько В. П. Учебник. Теория создания и применения / Владимир Петрович Беспалько. – М. : НИИ школьных технологий, 2006. – 192 с.
3. Фурман А. В. Теорія і практика розвивального підручника / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль : Економічна думка, 2004. – 288 с.